

NYELVEMLÉKEK ADATAINAK NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉSE: ADAT ÉS ELMÉLET VISZONYA

NÉMETH DÁNIEL

KIVONAT: A nyelvi adat nincs önmagában, azt a kutató teremti elő. A nyelvtörténeti kutatásokban sokféle módszer hasznosítható a dimenzionális szemlélet jegyében. Egy nyelv történeti kutatása során tekintettel kell lenni a jelenkori állapotára és a létező belső változatok adataira is. A nyelvi változás nem egyenes vonalú, olykor többféle folytatást hoz létre, amelyek nemritkán önálló nyelvváltozatok elemei is. A nyelvhasználat társadalmi beágyazottsága és a nyelvet körülvevő hiedelmek miatt minden változatnak van önálló normája. A magyarban a köznyelvi norma van többé-kevésbé leírva, a nyelvjárási elemek vizsgálata gyakran nehézkes. Különösen óvatossá kell lenni, amikor nyelvelmékek nyelvjárásiasságát és normatörekvéseit vizsgáljuk. E két jelenség mindig egyidejűleg van jelen a megnyilatkozásokban, a változatok között gyakran mosódik el a határ. A tanulmányban négy olyan jelenséget mutatok be (szókészleti változás; stílusérték változása; jelentésváltozás; tulajdonnévvé válás és alaki elkülönülés), amelyek a nyelvjárássok és a köznyelv kölcsönhatásából eredően a nyelvjárássok történeti változásaiba engednek bepillantást. Efféle vizsgálatok olykor a nyelvelmékek lokalizálásában, így a további nyelvjárástörténeti kiértékelésben is segítséget nyújthatnak.

KULCSSZAVAK: nyelvjárástörténet, nyelvjárási írásbeliség, nyelvelmék, nyelvelmékelemzés, köznyelv, nyelvi norma

Bevezetés

Tanulmányomban néhány olyan nyelvtörténeti kérdést mutatok be konkrét nyelvi adatok és nyelvmemlékek példáin keresztül, amelyek a régi írott nyelvváltozatok normatörténetével kapcsolatosak. A nyelvtörténeti kutatásokba a nyelvváltozatok történeti vizsgálata is beleértendő: a nyelvmemlékekből élénk tároló nyelvi kép arról tanúskodik, hogy nem egyetlen változat írott produktumai állnak rendelkezésre. Ez viszont felveti a nyelvjárási írásbeliség vagy legalábbis a nyelvjárási elemek különféle hatókörű és mértékű írott normákkal rendelkező változatokban való megjelenését. Mindegyik alább bemutatandó problémakör összefügg a nyelvi adat forrásának és a nyelvi adat felhasználhatóságának, valamint az egy nyelven belüli nyelvváltozatok keveredésének, érintkezésének kérdésével. Így előkerül a magyar standard és a nyelvváltozatok írott formáinak kérdése, illetve a nyelvmemlékek nyelvjárástörténeti háttérének összefüggései.

Nyelvtörténet, nyelvmemlék és nyelvi adat viszonya

Egy nyelv történetének kutatása során a változásait vizsgáljuk, ugyanis alaptézis, hogy minden élő nyelv változik. Csakhogy ez részben igaz, célszerűbb így fogalmazni: a nyelvet az azt beszélő emberek változtatják – kommunikációs szükségének megfelelően. A nyelvhasználat térbeli, időbeli és kulturális beágyazottságának figyelembevétele a nyelvtörténeti kutatásokban jelentős szerepet kap (Juhász 2011: 61). „A nyelvtörténész számára a nyelv nem lehet idealizált egész, hanem történeti, területi, illetve társadalmi és funkcionális változatok egymással többnyire kölcsönhatásban lévő komplex halmaza.” (Kiss 2011/2014.2: 62) A természetes nyelvek ugyanis változatokban léteznek (Kiss 2003a: 25), a változatokban a nyelvi elemek rendszert alkotnak, de nem szükséges mindenben különbözniük.

A nyelvjárás és a köznyelv között egyezések és különbségek (elemkészletbeli többletek és hiányok) figyelhetők meg (Kiss 2003b: 39), így az összehasonlított változatok közti azonosság segíti a kutatót a főbb folyamatok felismerésében.

A nyelvjárások és a köznyelv közti azonosság is a leírás része kell hogy legyen, nem csupán a különbségeket és az egyedi jellemzőket kell a nyelvjárási rendszerek vizsgálatakor leírni.

Az írott és beszélt nyelv között már az ó- és középmagyar korban nagyobb különbségek lehettek, a nyelvtörténeti kutatásokban a normajelenségek vizsgálatakor a területiség változatformáló erejének vizsgálata fontos szempont (Juhász 2007: 67, 71). Hajdú szerint a nyelvjárástörténeti szövegeket önmagukban kell vizsgálni, és más területekről származó nyelvjárási szövegekkel való viszonyukat kell feltárni (Hajdú 1988: 405).

Az egyes nyelvjárások történeti vonatkozásában a belső nyelvi összefüggéseket figyelembe kell venni, de a jelenségek különböző fejlődési fokozatait találjuk egy szinkronián belül. Emiatt gyakran több évszázados nyelvi fejlődést kell áttekinteni (Benkő 1957: 55).

A nyelvemléktelen, de még a nyelvemlékes korok beszélt nyelvének nyelvtörténeti kutatása is sajátos módszereket igényel. Az írott anyag hiánya nem jelenti azt, hogy e korok nyelvének kutatása lehetetlen volna (Benkő 1967: 41). Mindez a nyelvtörténeti források sokrétűségéből adódik. Ezek:

1. a vizsgált nyelvvel valamilyen szempontból összevethető más nyelvek (rokon vagy idegen nyelvek) anyaga;
2. a vizsgált nyelv különféle jellegű és korú írásos emlékei;
3. a vizsgált nyelv állapotára vonatkozó egykori megállapítások (főleg régi nyelvtanok és helyesírások tartalmazznak ilyeneket) – még ha ezek a vélemények nincsenek is teljes összhangban a történeti kutatásokkal (Juhász 1999: 454–455);
4. az általános nyelvtudománynak azok az elvei és törvényszerűségei, amelyek a vizsgált nyelv története szempontjából hasznosíthatók;
5. a vizsgált nyelv mai szinkrón anyaga (Benkő 1967: 42).

Vannak módszerek, amelyekkel az ezekre a korokra vonatkoztatható nyelvi adatok vizsgálhatóvá válnak (pl. Pomozi 2020: 301), különösen, ha a társtudományok felől is megközelítjük a forrásokat (ld. a folklórnyelvészeti kutatási irányt, Pomozi 2021). Ugyanis a nyelvtörténeti adat nem önmagában létezik, szükségszerűen függ az elmélettől, amely létrehozza. Egy forrás önmagában ugyanis nem nyelvtörténeti adathalmaz, a feldolgozás és kiadás is elméletet igényel. Így tehát túlzónak tartom azt a véleményt, hogy a nyelvemlékek kizárólag

az írástudók egyéni idiolektusának vizsgálatát teszik lehetővé, nem „a” nyelv vizsgálatát (Bakró-Nagy 2010: 135). Ezekben a korai nyelvtörténeti korszakokban is vannak normaértékű változatok (Juhász 2018: 315–316). A standard változat létrejötte előtti korok nyelvjárástörténeti elemzése is lehetséges lokalizáció nélkül, a nyelvelméleten kor is vizsgálható a nyelvtörténet egyes módszereivel – legfeljebb korlátozottabb jelenségkör alkalmas erre. De ez eleve természetes, hiszen a különféle nyelvelmélet típusok eleve eltérő elemzéseket tesznek lehetővé (Terbe 2018: 52–76).

A nyelvi változás néhány elméleti kérdése

A nyelvi változás szabályszerűségei

A nyelvi változás mint lehetőség (a változás ugyanis nem kötelező, a megmaradás is lehetséges) viszonyfogalom: az előzmény és a következmény kapcsolata. A nyelvi változás során analogikus hatások mentén konkrét elemeken keresztül történik a változás, amely S-görbeként írható fel. Azonban a nyelvváltozatokban, vagyis belső közlési rendszerekben, nem azonosan folyik a változás, hanem többvonalú változások miatt bonyolult viszonyban állnak egymással: eltűnhetnek egymásba olvadás során, vagy szét is szakadhatnak. A belső változatok nem okvetlenül különülnek el mereven, ez pedig nagy nehézséget okoz a nyelvek időbeli tagolásában (Benkő 1988: 15–18).

A történetiségben az időkeret kijelölésétől függ, mi tekinthető előzménynak, és mi következménynak (Benkő 1993: 21). Egy nyelv korszakolásánál elméleti alapnak tekinthető: a nyelvi változás fokozatos és szabályszerű, de megnyilvánulásában, ütemében és minőségében nyelvenként, sőt nyelvváltozatonként eltérő módon fut le (Kiss 2017: 129). A diakrónia – történeti kutatás – számára a szinkrónia, a jelenkori nyelvállapot vizsgálata is képes módszereket, szemléletet, sőt adatokat is szolgáltatni. A múlt változásainak eredménye ugyanis a szinkroniában összegződik.

A változás a lezajlása során gyakran több variációt létrehozva valósul meg: még az előzmény és következmény viszonyok is együtt élhetnek (Benkő 1988: 63), akkor tekinthető egy változás lezárultnak, ha az előzmény kihal. De az is

lehet, hogy egy előzménynek több következménye lehet: egy változaton belül funkciómegosztással, a nyelvben teljesen használhatók egymás helyett, legfeljebb bizonyos árnyalatban térnek el elemek (uo. 67). De különböző változatokban ugyanabban a szerepben is. Valódi szinkrón variáció csak azonos közlési rendszerben található (Benkő uo. 76). Kérdéses, hogy egy nyelvi változás a nyelv egészére kiterjedhet-e (Benkő 1993: 21). Már korai nyelvjárási megoszlások is felvetik annak a kérdését, hogy ez valóban nem általános. Egy példa az ősmagyar korból a *cs : s : sz* megoszlás (A. Kövesi 1972: 61–64). Egy másik pedig a korai ómagyarból: a nagy hatóerejű **k > χ > h* változás elmaradása, ld. *kum ~ huny* (E. Abaffy 1996/1997: 36).

A nyelvtörténész munkáját az is nehezíti, hogy a történeti korokra vonatkozó ismeretek időben visszafele egyre korlátozottabbak. Minél régebbi időket vizsgálunk, annál nagyobb időtávot kitevő szinkroniáit, nyelvtörténeti korszakot tudunk létrehozni. Vagyis ilyen nagy időtávok nyelvi elemei közé keveredhetnek olyanok, amelyek sohasem működtek egymás mellett (Benkő 1993: 19). Vagyis önálló szinkrón változatokról van szó, amelyek között nincs változási viszony, nincs váltakozás, nem beszélhetünk szinkrón variációkról. Mivel a változási viszonyok nem egyenes vonalúak (Benkő 1988: 75), emiatt az előzmény-következmény viszonyok a nyelvjárási vonatkozásban összekuszálódnak. A belső változatokban egy elemnek egyszerre létező megfelelői nem feltétlenül tekinthetők szinkrón variációnak. Egyes rendszerek között egy változat behatolhat egy másik közlési rendszerbe is (ld. a *Szókészleti változás* című fejezetet), ez pedig a szinkrón variációk minősítését nehezíti (uo. 75–76).

Az ómagyar kor végén, a középmagyar kor elején felbukkanó nyelvi elemek és jelenségek túlnyomó része nem ekkor keletkezett (Benkő 1973: 33), csak ekkor kerül írásbeli használatba, vagy a ránk maradt korábbi írott anyag nem fedi fel a használati gyakoriságát (Pusztai 1999: 381–382). Az írott és beszélt nyelv között már az ó- és középmagyar korban nagyobb különbségek lehettek, a nyelvtörténeti kutatásokban a normajelenségek vizsgálatakor a területiség változatformáló erejének vizsgálata fontos szempont (Juhász 2007: 67, 71). Nagyon nehéz még a régiségben is tisztán nyelvjárási írásbeliséget is találni (Juhász 1995: 200–201).

A köznyelvi¹ és nyelvjárási norma

A norma minden nyelvhasználati forma sajátossága, de ezen belül megkülönböztethető az egész nyelvre érvényes szabályrendszer (Benkő 1988/2010: 81), ez a köznyelvi forma. A norma közé kiválasztott elemek nem egyforma mértékben érvényesülnek a köznyelvben, az erősebben strukturált, alaki vonatkozású elemekben határozottabban érvényesül a normalizálódás, tartalmi-szemantikai oldalon kevésbé (uo. 83).

A norma alapvető létezése a tényleges érvényessége, betartása révén működteti a szabályozandó rendszert, helyes és helytelen kategóriát kialakítva. A központi normaként tekintett irodalmi nyelv, igényes köznyelv nem normatív az egész nyelvközösség számára. A köznyelv és az irodalmi nyelv határvonala nem húzható meg (Villó 1992: 9–12).

A köznyelvi norma sem állandó, hanem időről időre változik. A norma léte is ellentmondásos, ugyanis a norma az egységet szolgálja, de a különféle változatok ennek ellenére is léteznek. A normarendszer tehát viszonylagos, gyakran sok változatot fed le, amelyek között stilisztikai variánsok és ingadozó sávok vannak (Szathmári 2001: 10–11, ld. a *A szépirodalmi szövegek normakérdései: a stílusérték változása* című fejezetet). A köznyelv mellett a nyelvváltozatok és nyelvjárások is rendelkeznek műfaji változatokkal – mindegyiknek megvan a sajátos normája. Voltaképpen annyi nyelvi normával kell számolni, ahány változat és ahány kommunikációs helyzet (Balogh 1992: 25–26). Mint minden nyelvváltozatnak, a nyelvjárásoknak is megvannak a saját normáik, amelyek normatívan hatnak a beszélőik körében. Csak a köznyelvi nyelvváltozatnak, főként az írott változatának a normája tekinthető szabályosan leírtnak (Cs. Nagy – N. Császi 2015: 9).

1 A köznyelv inkább beszélt, az irodalmi nyelv inkább írott változatra használatos fogalom (ld. Imre 1971: 46). A dolgozatban írott szövegekben keresek beszélt nyelvi elemeket. Mivel a nyelvjárások – amelyek ma főképp beszélt nyelvi változatok – felől közelítem meg az írásbeliséget, ezért az egyszerűség kedvéért az írott változatokra is a köznyelv kifejezést használom. Az irodalmi nyelvi produktumok esetében a változatok keveredése miatt az írott szövegek egyes elemeinek beszélt nyelvi minősítése összetett feladatkör (ld. a *Nyelvjárási szavak köznyelvi normába emelése* című fejezetet).

A köznyelv meghatározásában felmerülő kifejezések között gyakran megtaláljuk az eszményi és a normatív jelzőket (Benkő 1960/2003: 9–10, 13, 17–18). A norma kérdését fentebb már érintettem, most az eszményiség kérdését járom körül. Úgy vélem, ez a jelenség összefüggésben lehet azzal is, hogy a nyelvhasználatkor egy különös hiedelemmel rendelkezünk. A sikeres kommunikációs élmények alapján a nyelvi elemeknek kialakul a beszélők tudatában egyfajta „társadalmi jelentése” (Halliday 1978: 122–123). A kommunikációs helyzetekkor a nyelvi elemek megválasztásánál ez is befolyásolja a döntést, tekintettel arra, hogy a nyelvhasználat társas cselekvés, viselkedés (Eőry 1992: 32, 34; Tátrai 2011: 35–38). Vagyis a megnyilatkozó igyekszik olyan elemeket választani, amelyekről azt hiszi, hogy a kommunikációban résztvevők ugyanúgy ismerik és értik, mint ő (Itkonen 1977-es munkáját idézi Hoppál 1982/2006: 12).

	Nyelvemlék	Nyelvjárás
Időbeli mélység	Diakrónia, történeti szinkrón metszet	Szinkrónia
Egységesség	Több változat	Egy változat
Adatolthatóság	Véletlenszerű	Gyűjtött
	Esetleges	Tervezhető
	Zárt, véges elemkészlet	Ellenőrizhető, bővíthető
	Alkalmi, egyszeri	Sokaság, megismételhető
Közreműködők	Több „közreműködő” (fej : kéz : szem)	Elkülöníthető idiolektus
Beágyazottság	Körülmények javarészt ismeretlenek	Gyűjtő neve, gyűjtés helye, ideje
Háttértudás	Nyelvi életrajz hiányos	Adatközlő neve, neme, életkora, foglalkozása, vallása
Minőség	Írott, XIX. századtól szóbeli	Szóbeli (hangfelvétel) + írott (mellékjeles lejegyzés)
Ellenőrizhetőség	? Pótkompetencia	Kompetencia

1. táblázat. A nyelvtörténeti és a nyelvjárási adat fontosabb jellemzői

A nyelvmlékek és a nyelvjárási adatok az alábbiak szerint jellemezhetők. *A Nyelvtörténet, nyelvmlék és nyelvi adat viszonya* és *A nyelvi változás néhány elméleti kérdése* című fejezet gondolatait az alábbi táblázatban összegezhetjük, néhány további szemponttal kiegészítve. Ezek a szempontok főleg az adatok származását, kezelését és ellenőrizhetőségét érintik. A nyelvmlékek nyelvjárási háttérének e néhány szempontú értékeléséből is látható, hogy e kutatási irány sajátos módszereket igényel. Természetesen az is igaz, hogy a nyelvjárási formák szerepköreiknek és használati erejüknek csökkenésével felvehetnek a nyelvtörténeti adatokra hasonló jellemzőket. Ezáltal a nyelvjárási elemkészlet gyűjtése, annak megítélése, ellenőrzése és összevetése nehézkessé válik, de ez új módszerek és megközelítések keresésére ösztönözhet.

Néhány példa a köznyelv néhány változására

Szókészleti változás

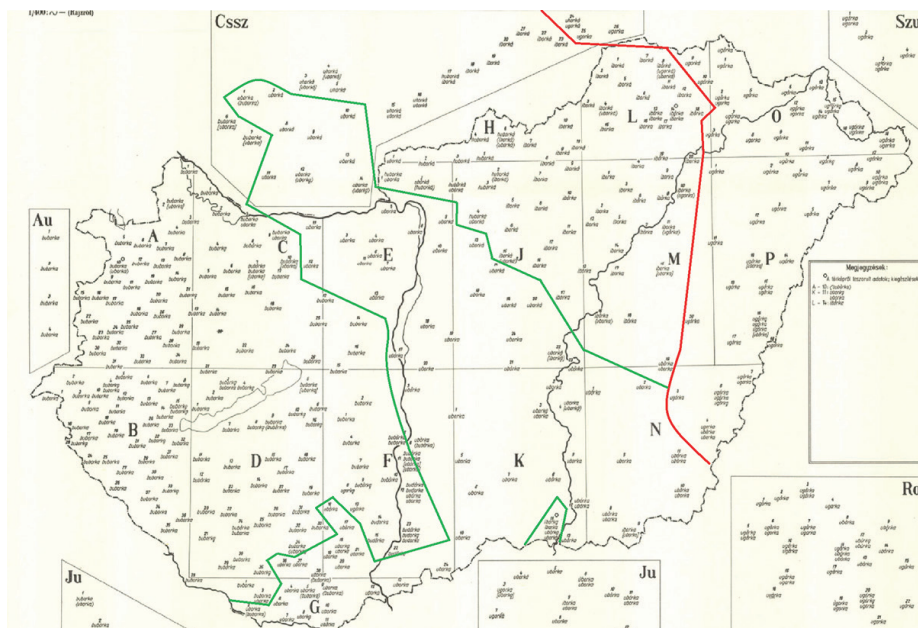
A természetes és történetileg elsődleges nyelvjárások és a standard szerepű, mindenki által tanult változatként létező köznyelv egymást kiegészítő változatok – a használati szerepkörök között nincs teljes átfedés. A köznyelv folyamatosan szív fel elemeket a nyelvjárásokból (ld. a *Nyelvjárási szavak köznyelvi normába emelése* című fejezetet), ahogy a köznyelv hat a nyelvjárásokra, de közvetít is távolabb levő nyelvjárások felé más területekről elemeket. Nem feltétlenül beszélhetünk tisztán nyelvjárási írásbeliségről, de a köznyelv realizációja is sok esetben éppen a regionális köznyelviség átmeneti területén valósul meg (Juhász 1995: 200–201). A nyelvtörténeti kutatásokban Pais Dezső híres előadása (Pais 1953) óta nagy hagyománya van a köznyelv történeti vizsgálatának. E folyamat, a köznyelv alakulása lényegében ma sem zárult le, hiszen élő részrendszerként ez a változat is kitett a változásoknak, még ha az írásbeliségben való erős képviselése miatt ez lassabban is megy végbe.

A köznyelv története is kutatható, ennek formálódása során különböző mértékben kölcsönösen hatott egymásra a köznyelv és nyelvjárások (Kiss 2003c: 45).

A köznyelv több nyelvjárás ötvöződéssel jött létre, és ritka, hogy az abban fellelhető forma ne lenne fellelhető valamelyik nyelvjárásban (Benkő 1957: 56).

A köznyelv egy változását kívánom bemutatni. Ez egy olyan jelenség, amelyben a köznyelvi megfelelő egy másik elemmel cserélődik le. A korábbi elem és az új elem is egy-egy természetes változat, nyelvjárás eleme. A köznyelv alapja az északkeleti nyelvjárás régió, de a különféle változatokból való előállítás során olyan változat jött létre, amely abban a formában egy természetes változattal sem azonos. Az ötvöződés során az interregionális érintkezés, két belső változat érintkezésére hozok példát.

A nagyatlaszból tudjuk, hogy az északkeleti régió változatából az *ugorka* 'uborka' növénynév lett a köznyelvi forma, mint azt a szócímeikként az akkori köznyelvi formát kiválasztó *Nyelvtörténeti szótár* is mutatja (NySz. 3: 840). A mai köznyelvben viszont az *uborka* szolgál a növény megnevezésére. Itt nem egy hangváltozásnak vagyunk tanúi, hanem az figyelhető meg, hogy az *ugorka* vélhetően a budapesti megfelelőjével cserélődött le. Emögött társadalmi változás állhat: a főváros az ország művelődési központjává is vált. Ebben sajátos

1. kép. Az *ugorka* és *uborka* területi megoszlása

helyzete is van, vélhetően az elemkészlete ugyanúgy keveredik a mai nyelvjárási régiók egyikébe sem sorolható átmenetisége miatt. Az *uborka* alak megtalálható a dél-alföldi nyelvjárási régióban és talán szintén budapesti közvetítéssel a közeli palóc területeken is (MNYA. 65. lap). Az atlaszlapon behatároltam pirossal az *ugorka*, zölddel az *uborka* alakok elterjedtségét.

Történetileg az *ugorka* lehet a magyarban korábbi a szláv átadó alapján. Eből elhasonulással jött létre az *uborka*, melyre már a XVI. században van példa (TESz. 3: 1022, EWUng. 1572). Érdekes, hogy egyes északi magyar változatok önálló adataira a továbbiakban is behatottak a szláv változatok belső fejleményei, pl. *uhorka* (ÚMTsz. 5: 533).

A szépirodalmi szövegek normakérdései: a stílusérték változása

Tinódi Lantos Sebestyén a *Sokféle részögsről* (1554, Kolozsvár; RMK I 33²) című munkájából idéznék egy szakaszt, amelyet néhány nyelvjárási jellemző megtartása mellett mai átírásban közlök: „[...] Hogy megérted il részegös tizenhetedje | Tizennyolcadik az jó borban mind addég iszik | Rókát szaggat, száját törli ü esmég iszik. | Sokak vannak részögségben sokat igyérnek [...]”

A *Rókát szaggat* jelentése ‘rókázik’. E kifejezés többféle alakváltozatban él a magyarban. Ennek az elemnek (és a megfelelőinek) a stílusminősítése a szakirodalomban nem egységes. Az Értelmező kéziszótár szerint *rókázik* köznyelvi, bizalmas (ÉKsz. 2: 1174), a *rókát fog / nyúzza a rókát* pedig ritka minősítéssel szlenghez tartozó szépítő kifejezésként szerepel (Bárdosi 2012: 570). Vélhetően kezdetben is inkább alacsonyabb stílusértékű kifejezés lehetett, efféle területről kerülhetett a köznyelvbe – jelzi ezt a bizalmas minősítés is.

A szépirodalmi stílusban, amelybe Tinódi behozta az alacsony stílusértékű elemet, többféle változat elemei keveredhetnek annak érdekében, hogy a megfelelő stílári, érzelmi hatást el tudja érni a szerző. Ennek érdekében olykor még a norma ellen is képes hatni ez a változat (Tolcsvai Nagy 1998: 65). Az idézet

2 A kiadványnak nincs oldalszámozása, ezért itt lábjegyzetben adom meg a hivatkozást az oldalhoz: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_33/?r=0&pg=276&layout=s

tehát rávilágít arra, hogy egy kifejezés élete során különféle nyelvváltozatokban eltérő minőségű szerepet tud betölteni. Ezért a nyelvelmékek vizsgálatakor, azok változatának meghatározásakor és nyelvi elemeinek értelmezésekor óvatossá kell lennünk. A dichotomikus felosztások (írott : szóbeli, regionális : normaértékű stb.) olykor merevnek bizonyulhatnak az átmenetiség, az éppen kialakuló társadalmi nyelvhasználati minták miatt. Számos régi mű esetében megfigyelhetjük, hogy nyelvjárási és/vagy hangjelölési képük nem illeszkedik egyik ismert változathoz sem, mert egyéni írói nyelvet hozott létre a szerző (Trócsányi 1960: 33). A probléma itt a stílusérték változása: alacsonyabb értékű (szleng) elem kerül köznyelvi használatba. Nem gondolhatjuk azonban azt, hogy ez az elem a köznyelvben jött létre, a stílusnormák közti átmenetiség miatt a nyelvjárási háttér is elképzelhető.

Nyelvjárási szavak köznyelvi normába emelése

A következő példában egy régi szépirodalmi szövegben felbukkanó szó problémakörét járóm körül. A nyelvjárási háttérű szó megjelenését a szépirodalomban az egyéni írói nyelvnek köszönhetjük. A szóban forgó *tarattyú* szó ebben a formában nem része a köznyelvnek, a köznyelvi megfelelője a *trotty*.

A *tarattyú* alak a nyelvjárások közül csak Vácról adatolt 'öregember v. öregasszony' jelentésben, viszont ugyanitt előfordul a *tarata* 'elhanyagolt, rendetlen kerítés nélküli <ház v. udvar>' jelentésű szó is (ÚMTsz. 5: 300). Ez utóbbi már a *taráta* 'rendetlen öltözetű, lompos' alatt található a szótárban (uo.). A *taráta* történeti háttére alapján dunántúli nyelvjárási szó lehet, első előfordulása 1829-ből van, amikor is 'elhagyott, elpusztult' a jelentése, 1849-ből idézhető a 'rendetlen öltözetű, lompos, ronda' jelentés (TESz. 3: 850).

Az alacsony stílusértékűnek minősített *tratyu* 'öreg asszony' szónak első előfordulása 1531-ből van. A *trotty* 1801-ben 'öreg asszony | életterlen, totykos öregember', 1808-ban 'öreg, kopott holmi' (TESz. 3: 992, EWUng. 1556). A *trottyos* nyelvjárási adatai 'nehézkés járású <személy>', (gúny.) 'roggyant, totykos öregember' jelentéseket is mutatnak (ÚMTsz. 5: 478).

A magyar nyelv szótára történeti és etimológiai igény miatt az alakváltozatok ellenére a jelentésegyezések alapján a *taráta* és *tarattyú* szavakat összekapcsolja.

A *tarattyú*, *taratyú* és *taratyu* alakokat közli a szótár, ‘holmi ócska, ringyrongy eszközök, kopott szerszámok, ruhák, milyeket a zsidóbarátok szoktak árulni’ és ‘csoroszlya’ jelentéseket adják meg (CzF. VI/1: 95). Bár a *trotty* szót nem ismeri, de e szótár idézi a Pestitől való 1536-os *tarattyú* adatot. Pesti Gábor *Esopus fabulái* (1536, Krakkó, RMK I 107: 47v) fordításából idézem:

„Az igaz barátság ritka, mint a fekete hattyú, | A hamis nem tisztán fogontatik mind a fattyú, Azért elfutamik mellőled mint egy rosz ta | (rattyú.)”

A Pesti-idézet alapján sem az ‘öreg asszony’, sem a ‘nehézkés járású személy’, sem a ‘kopott holmi’ jelentés nem illik a szöveghez: a tárgyak nem futnak, a nehezen mozgó idősek, ha ezt is teszik, akkor sem túl hatékonyan. Viszont a „rossz” jelző miatti negatív jelentésárnyalat és az emberre vonatkoztathatóság miatt talán ‘haszontalan társ’ vagy ‘ócskaságokkal házaló <személy>’ jelentésben állhat a szövegben. Az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy noha a *taratyú* szó adatolhatóan a XVI. század óta önálló alakváltozat, a jelentésváltozás pontos lépéseit azonban a hiányos adatok miatt nem tudjuk kimutatni.

A váci adatot összevethetjük Pesti Mizsér Gábor családi hátterével: a Csallóközből származott család a XV. század végén Pestre. Itt született Pesti 1510-ben, és itt is lakott (Szinnyei 1905: 825). A mai nyelvjárási adatok alapján azt gondolhatnánk, hogy e szó már ekkor is tájnyelvi eleme volt e vidéknek, a beszélt nyelvből nem igazán került át az írott nyelvbe. A nyelvemlékek véletlenszerű fennmaradása vagy a nyelvjárási adatok esetleges felgyűjtése miatt azonban nem biztos a lokalizálás. Hasonló kísérletek ismertek a nyelvtörténeti munkákban (ld. újabban Kocsis 2012; 2015), efféle kísérletek előre vihetik a korai nyelvemlékek lokalizálásának módszertani kutatását.

Pillanatképek egy nyelvjárási szó életéből néhány nyelvemlékben

A nyelvemlékek áruklodó tájszavak alapján való lokalizálása átvezet a következő kérdéskörhöz. Ugyanis nem mindig szerencsétet minket a sors abban, hogy a régi és a közelmúlt adatait feltétel, további elemzés nélkül összeköthessük.

A kutatások a Peer-kódexet régtől fogva a Dunántúl közepéről származtatják (Gerézdi 1962: 218). Ennek oka egyrészt annak köszönhető, hogy az imádságos könyv feltételezhetően a nagyvázsonyi pálosok műhelyéből került ki (Németh 2021: 115–118), másrészt a birtokosának egy Csepeli Simon nevű urat tartottak (uo. 118–126) – ld. az egykori Csepel nevű települést Veszprém megyében (Cs. 3: 225). Ezt erősíti a kódex egyik énekének szerzője, Vásárhelyi András személye is, aki Várpalotán vesztette életét (ld. még Németh 2021: 83).

A kódex egyik szövegének nyelvjárási szava is támogatja a lokalizációt. Ez a szó a kódex vélhető származási területén (a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióban) ma is élő *N. cuca*. A Peer-kódex 209. oldalán ez olvasható mai átírás szerint (az egykori nyelvjárási sajátosságokat bemutattva):

„Idvöz légy miérettő | nk navalyás bú | nőssökért úr Jézus Kri- | sztus-
nak az vitéznek | **cú**cájával által ök- | lelt dicsőséges és irgal- | masságos
szent oldala [...]” (kiemelés – N. D.).

A valószínűleg délszláv eredetű szó ‘lándzsa’ jelentésben már 1395 körülről való emlékből adatható: *zulcha*, vagyis *szulca*. További régi jelentései: 1784-ből ‘hegyes csúcs’; ‘fűzőtű’; ‘hegyes végű dorong, bot, nyárs’. A mai alakját *sz > c* affrikálódás vagy elhasonulás következtében nyerhette. Az eredetibb *sz-t* jelzi a románból való erdélyi *szulica* (TESz. 1: 458). A nyelvjárási *cúca* szónak több jelentése is van, a közös jelentésjegy [hegyes végű bot]. Efféle nevű eszköz többféle munka elvégzéshez is használatos, olykor vasvégű pácáról van szó (ÚMTsz. 1: 721–722).

A szó kimutatható e területen a mai nyelvjárási adatok és a XV. század végén / XVI. sz. elején készült kódex előtt is. Okleveles adatokat közöl Károly

János egy fülei határjárásról: 1435-ben „*Füle és Polgárdi között Somlyóhegy, a fülei határban levő Zulchoku nevű szőlő, Thytves erdő, Vepsén falu és a Sümegre vezető ut említettnek*” (Károly 1899: 180). A kötet végén közli a teljes oklevél fordítását, noha feltűnő, hogy valami zavar keletkezett a szövegben. Szó szerint idézem: „ugyszinte Szent-Györgyi Vincze Bálint fiainak kit **Zulchakew**-nek hinak, István, Imre, Miklós és Péternek nevőkben ellen mondott, sat. Előfordulnak itt még a következő pontok *Tythews* nevű erdő, *Chath János* nevű halom, *Sártó*, egy kőhatárjel, mely *Thysthe* nevezetik, és végre *Aszó-völgy*.” (Károly 1899: 499; kiemelés – N. D.) A határ további nevei is idézhetők, ld. 1368/1421: *Chatyanushalala* (ld. lent), *Palgar* (a mai Polgárdi település), *Thyzt-he* (ld. lent) *Chwaz* (talán a mai Csősz település), *Ghywrgehatara* [Gyürgyehatára] ‘Györgyehatára’.

A kérdéses objektum, az 1436-os *Zulchakew* nevű határpont minden bizonnyal egy határjelként használt természetes kőoszlop – a régiségben a határt karóval, kövekkel jelölték ki. Egy efféle kőhatárjel a *Thysthe* is. A kő a nevét a használati tárgyhoz való hasonlósága miatt kaphatta, így a *R. szulca > cuca ~ cúca* jelentéseinek értékelésekor a KŐBŐL VALÓ fogalmat nem szükséges felvenni.

Azonban ez talán egy példa a régi *t : c* téves lejegyzésre vagy olvasásra, amely a két betű nagyon hasonló alakján alapul. Így egy **Thysche*, azaz *tiske* ‘tüske’ nevű határkőről lehet szó. Ez hangtanilag nem lehetetlen, hiszen a *tövis* szó és ennek *tüs-* változatából létrejött *tüske* változata egyaránt mutat többeseji *i-s* formákat (TESz. 3: 977–978, 1015).

Az összetett *Zulchakew* szó előtagja, a *szulca* még az eredetibb alakot mutatja, az *sz > c* változást megelőző állapotot. Sajnos a mikrotoponima nevének pontos keletkezési idejét nem ismerjük, viszont az *sz-es* alak mindenképpen árulkodik a korai mivoltáról. Érdekes viszont az utótag, ugyanis ez minden bizonnyal *kő*-ként olvasandó. Viszont a terület nyelvjárásának a *kü* alak felel meg (MNYA. 968. lap), egyúttal fel is kell rá hívni a figyelmet, hogy történetileg is a *kü* az eredetibb (TESz. 2: 601). A vidék nyelvjárásában az *í* és *ű* kötött helyzetű fonéma (Juhász 2003: 271). Vélhetően itt annak a nyomát látjuk, hogy az oklevelek is több „fej” közreműködésével készültek (ld. pl. Szentgyörgyi 2014: 97–105), vagyis több személy kisebb-nagyobb mértékben különböző nyelvhasználatát keveredhet bennük.

A fordításban megfigyelhető zavar kibogozására jelenleg nem vállalkozhatok. Viszont azt sem tartom lehetetlennek, hogy a két kőhatárjel ugyanaz. Ekkor viszont a névhasználat mögött kétféle nyelvi előzményt, hátteret (szláv és magyar) is feltételezhetünk.

Tanulságos adatokkal szolgáltat még egy 1767-es határper szövege is. Sajnos ez a XVIII. századi előfordulás az utolsó említése az egykori *Zulchakew*-nek. Az idézett részletekből ki is derül, hogy miért. „A Fekete Bokortul elkezdvén, először is sajt ut parton lévő két határnak, ezen alul hármas határnak Csajági útnál [...] innen a régen foló útnak nevezett kettős határnak, melyek a Somló Hegynek keleti orában hajdan fent álló **Zsolcza küne**k ellenében állottak...” Valamint: „Az igaz **Zsolcza** kő helében mellyről gyakortább is hallott a tanú, hogy azon helyről el vezett légyen egyedül **Polgárdiak** mestersége által tétett, és döntetett légyen [...] az valóságos régi **Zolcza** követ Polgárdiak fel ásván az földbül, bé vitték volna Polgárdira, az holis szinten akkor épített Torn yok mellett lévő külábaknak fundamentomában el rejtették.” Végül: „Földek, melyek **Csat János halma** körül nap nyugotnak a fülei hoszszu hegy felé láczatnak mindenkoron valóságos Fülei harasztos volt.” (Nagy 1972: 255.)

Ebből kiderül, hogy a mai nyelvjárási megfelelője a *kő* szónak már a XVIII. században is a *kü* volt a területen. Megint tanúi lehetünk viszont a *kő* : *kü* ingadozásnak, amelyet ezúttal biztosan az írnoktól eredő jelenségnek kell tartanunk. Kétséges viszont, hogy a *Zsolcza* [zsolca] és a *Zolcza* [zolca] mennyire származhat a füleiektől. A település a török korban is lakott maradt (Várnai 1985: 365), vagyis azt feltételezhetjük, hogy a helyi nyelvjárás egyenes folytatása az egykori nyelvi állapotnak.

Már fent is láttuk, hogy egy természetes deszemantizációs folyamatként (Tóth 2008: 158) a helynév tulajdonnévi szerepben elszakadt az alapjául szolgáló közszótól. Így megőrződhetett a *Szulca* név akkor is, amikor már a közszó a *N. cuca* volt a vidéken.

Aligha névcserével van dolgunk, bár a nyelvelmékek fennmaradása miatt biztosan hiányos az adatsor, de abban még így sem mutatható ki a két név egyidejű használata. A *Szulcakő* neve a templomba történt befalazása után természetes módon veszett ki a használatból, hiszen a határból eltűnt a név által jelölt objektum. A *Zsolca* név tudomásom szerint e területen nem mutatható ki, ezért

a helyiek névtudásában közvetlenül nem lehet nyoma. Esetleg arra gondolhatunk, hogy egy igen bizonytalanul feltételezhető telepítéssel a vidékre költözők hozhatták magukkal az északi vidékekről. Ettől függetlenül a *Zsolca* név sem áttetsző etimológiailag. Egy *Szulca*- > *Zsolca*- részemantizáció vagy asszociáció (ld. Tóth 2008: 17, 171) sem igazán lehetséges magyarázat a névalak változására.

Az tűnik logikus magyarázatnak, hogy az írnok egy általa ismert névvel cserélte fel a **Szulca* nevet, ez pedig a *Zsolca* helynév lehet, melynek forrása egy ősszláv **žbltv* ‘sárga’ (FNESz. 1: 96). Az adataink a nyelvjárási és nyelvtörténeti adatok összekapcsolhatóságát bizonyítják, viszont a folyamatban a kutatói közreműködés szükséges. Az írott adatok ugyanis olyan képet mutatnak, amelyek a hangtörténeti ismereteinkbe nem illenek bele, nem egyszerű nyelvtörténeti változás tárul elénk. Vagyis a helyi nyelvjárásban nem történt változás, egyszerűen olyan alakok kerültek egymás mellé a nyelvtörténeti adatokban, amelyek eltérő nyelvváltozatok eltérő, de hasonló alakú alakjai, amelyek keveredését a „fej” (szövegező) és „kéz” (lejegyző) viszony összekuszálódása okozta.

Összefoglalás

Nyelvemlékeinkben egymás mellett mutatkoznak meg bizonyos normák követésére irányuló törekvések és a nyelvi tagoltságból eredő nyelvjárásiasság nyomai. Ez összehangban van az írott nyelvváltozatok szerepköreivel. Ezért a nyelvemlékekből elvont nyelvtörténeti adat nem önmagában való, a kutató által követett elmélettől meghatározott a léte.

A nyelvjárások történeti kutatása többszörösen összetett feladat: minél régebbi időkre megyünk vissza, annál nehezebben tudunk összehasonlítható adatokkal dolgozni, annál nagyobb időtávlat nyelvi elemeit kell egybevetni, annál bizonytalanabbak az adatok amiatt, hogy a nyelvemlékek egyszeri termékek, és az ellenőrzésre korlátozott a lehetőség.

Az írott nyelv beszélt nyelvi háttérének kitapogtatására a nyelvtörténetben rendelkezésre állnak lehetőségek és módszerek – részben a természetes nyelvek univerzális sajátosságai miatt. Egy nyelvemlék nyelvjárási jelenségeinek történeti vizsgálatához elengedhetetlen feltétel a lokalizáció és a keltezés tisztázása. Ez a legkevésbé sem könnyű feladat. Részben amiatt, hogy azonos jelenségek

egymástól függetlenül több változatban is kialakulhatnak: nem szükséges egyes vonalú változást feltételezni, és nem vetíthetjük ki egyetlen nyelvváltozat életét sem idealizált egységként. Másrésről a nyelvi változások nem feltétlenül zajlanak le (ugyanúgy és egy időben) minden változatban. A másik jelentős folyamat a belső nyelvváltozatok érintkezéséből eredő kölcsönzések és kontaktusjelenségek kutatása. E folyamatok szintén eredményezhetnek párhuzamos formákat.

A tanulmány második felében néhány jelenséget elemeztem. Először a köznyelv lexikai változására hoztam példát, amelyben két, eredetileg nyelvjárási kötöttségű elem (*ugorka* : *uborka*) között alakult ki szerepcsera a társadalmi folyamatok segítségével. A jelenség az északkeleti nyelvjáráson alapuló köznyelv ötvöződéses jellegéből adódóan cserélődhetett ki.

A R. *rókát szaggat* és a köznyelvi *rókázik* jelentése megegyezik, egymással egyenértékű lexikai egységek. A probléma itt a stílusérték változása: alacsonyabb értékű elem kerül köznyelvi használatba. Ez a leegyszerűsítés azonban a stílusnormák közti átmenetiség miatt szintén kérdéses, felvethető a nyelvjárási háttér is.

A szépirodalmi nyelvbe annak esztétikai (kifejezőerő és hatáskeltés) célja miatt a nyelvjárási elemek természetesen áramolhatnak. A mai nyelvjárások segíthetnek ilyen elemek felismerésében. A *tarattyú* példáján keresztül kitértem arra, hogy hiába található meg az elem ma is a nyelvjárásokban, ennek jelentése eltérő. A jelentésváltozás lépcsőit csak kutatómunkával tudjuk rekonstruálni. A lokalizálásban csak közvetetten tudnak segíteni a felismerhető és helyhez köthető nyelvjárási elemek, ismerni kell a szerző nyelvi életrajzát is. Ebben az esetben szerencsések vagyunk: így egy nyelvjárási elem jelentésváltozása sejlik fel, amely a dialektológiai szemantika hanyagolt területe számára értékes.

Utolsó példában egy lexikai elem különböző típusú forrásból való és különböző korú nyelvtörténeti megfelelői között próbáltam hidat teremteni. Egy késő középkori tulajdonnévi adat (*Zulchakew* [szulcakő]) eltávolodott az alapjául szolgáló köznévtől. Sajnos sem a köznév magyarba kerülésének idejét, sem a R. *szulca* > *cuca* ~ *cúca* változás pontos idejét nem tudjuk megállapítani, de a szó egyes lejegyzései társadalmi jelenségek vizsgálatát engedik meg. Az adatok ugyanis eltérő nyelvhasználati formák keveredését mutatják, vagyis vizsgálható különböző nyelvváltozatokból származó elemek (*kő* : *kü* ~ *kű*) kölcsönhatása.

Emögött a „kéz” és „fej” keveredése sejthető. Ezenkívül az írott és beszélt formák közti különbség is árulkodó lehet: az ekkor már nyelvjárási *cuca* forma változásaiban a tulajdonnév nem vett részt. Ezenkívül a keveredő nyelvváltozat tulajdonnévkincse közti különbség is felsejlik.

Források

- DL. 100513 = 1436. II. 19. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/142812/?pg=5&bbox=-76%2C-3752%2C6434%2C-113>
- DL. 100421 = 1368. IV. 27./1421 <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/60104/?pg=3&bbox=-1047%2C-5040%2C8161%2C105>
- Kacskovics-Reményi Andrea – Oszkó Beatrix (kiad.) 2000: *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* (Régi Magyar Kódexek, 25.) Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum Kiadó, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza*, 1–6. Deme László – Imre Samu szerk., Akadémiai Kiadó, Budapest. 1968–1977.
- RMK I 33. = Tinódi Lantos Sebestyén. Sokféle részögről. 1554, Hoffgreff, Kolozsvár.
https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_33/?r=0&pg=275&layout=s
- RMK I 107. = Pesti Gábor. Esopus fabulái. 1536, Krakkó
<http://mek.oszk.hu/12200/12273/html/index.html>.

Hivatkozott irodalom

- A. Kövesi Magda 1972: Az ősmagyar sz-ező és s(> cs)-ző nyelvjárások kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 18: 61–74.
- Bakró-Nagy Marianne 2010: Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- Balogh Lajos 1992: A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* (Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 8.) Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, [h. n.]. 23–30.

- Bárdosi Vilmos 2012: *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szótárként*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar Nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1960/2003: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány – anyanyelv és tudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból II*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 9–30.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv. Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia vizsgálatához. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok 5*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–67.
- Benkő Loránd 1973: Kronológiai problémák a magyar szótörténetben. In: E. Abaffy Erzsébet – Nagy Ferenc – Zelliger Erzsébet (szerk.): *Adalékok a magyar nyelv életrajzához*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 33–38.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1988/2010: Köznyelvünk társadalmi szerepéről. In: uő: *Nemzet és anyanyelve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 76–92.
- Benkő Loránd 1993: A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 17–24.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.): *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Emich/Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- Cs. = Csánki Dezső 1897. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 3*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015: *Magyar nyelvjárások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1996/1997: Az ősmagyar *kš és *kš történetéből. Részlet egy speckollból. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 33–37.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós szerk. 1980. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1–2.

- Eőry Vilma 1992: Nyelvi norma – stílusnorma. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatodat – nyelvi norma*. (Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 8.) Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, [h. n.]. 31–40.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Kiss Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 19884.
- Gerézdi Rabán 1962: *A magyar világi líra kezdetei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 1988: A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 402–408.
- Halliday, M. A. K. 1978: *Language as Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. Edward Arnold (Publishers) Ltd, London.
- Hoppál Mihály 1982/2006: A hiedelem mint a cselekvés programja. In: uő (szerk.): *Hiedelem és hagyomány*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 9–18.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1995: Lakatos Demeter a nyelvjárásórán. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Juhász Dezső 1999: Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról. *Magyar Nyelv* 95: 453–456.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső 2007: A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. *Magyar Nyelv* 103: 67–71.
- Juhász Dezső 2011: Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek – 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft., Budapest. 61–64.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Károly János 1899–1904: *Fejér vármegye története* III–V. Fejér vármegye közön-sége, Székesfehérvár.

- Kiss Jenő 2003a: A nyelvi változatosság és a nyelvváltozatok. In: uő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 25–30.
- Kiss Jenő 2003b: Nyelvjárási jelenségek. In: uő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 38–41.
- Kiss Jenő 2003c: A nyelvjárások és a köznyelv. In: uő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 42–46.
- Kiss Jenő 2011/2014: A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez. In: Juhász Dezső (szerk.): *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő*. I–II. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 62–68.
- Kiss Jenő 2017: A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv* 113: 129–145. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2017.2.129.
- Kocsis Réka 2012: *A nyelvjárástörténet néhány elméleti-módszertani kérdése, különös tekintettel a Münchener kódexre*. (OTDK-dolgozat.)
- Kocsis Réka 2015: „Magos marton sem járhatok félelem nélkül...” A „mart” dimenzionális nyelvészeti vizsgálata. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 66–72.
- Nagy Lajos 1972: Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6: 227–311.
- Németh Dániel 2021: *A Peer-kódex és töredéke. Újabb kérdések és válaszok a Peer-kódex eredetéről*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvm emlékektől a nyelvújításig* 1–3. Szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Pais Dezső 1953: *A magyar irodalmi nyelv*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IV. 425–466. (Különnyomat.)
- Pomozsi Péter 2020: A történeti nyelvészet őstörténeti alkalmazhatóságáról: lehetőségek és korlátok. In: Neparáczki Endre (szerk.): *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 285–315.
- Pomozsi Péter 2021: Júlia szép leány. A szájhagyomány jelentősége a nyelvtörténeti kutatásokban. In: Horváth-Lugossy Gábor – Vizi László Tamás

- (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2020*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 435–456. <https://doi.org/10.53644/MKIE.2020.435>
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- Szathmári István 2001: *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014: *A tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szinnyei József 1905: *Magyar írók élete és munkái*. 10. kötet. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Terbe Erika 2018: A nyelvemlékek. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 52–82.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998: *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Trócsányi Zoltán 1960: Írók egyéni nyelve a XVII–XVIII. században. In: Pais Dezső (szerk.): *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 32–41.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.
- Várnai Tamás 1985: Füle. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 16: 363–416.
- Villó Ildikó 1992: A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. (Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 8.) Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, [h. n.]. 7–22.